

Batenburg

DOOR

T.C. BAUER

Inleiding

Van 5 t/m 16 sept. 1993 vond op het binnenplein van de kasteelruïne Batenburg de in *Castellogica* 1993-2 aangekondigde afsluitende onderzoekscampagne plaats. Het onderzoek was in hoofdzaak gericht op het vergroten van een vorig jaar reeds aangelegde werkput tegen de binnenzijde van de ringmuur nabij de Bronckhorster toren, met als doel het verkrijgen van meer inzicht in de opbouw van de heuvel en de ringmuur op grotere diepte. Daarnaast zou, voor zover de tijd dit toeliet, getracht worden het vervolg van de fundering van de Westvleugel uit 1686 op te sporen, alsmede de overblijfselen van een eventuele noordvleugel te lokaliseren.

Zeer ongunstige weersomstandigheden waren er de oorzaak van dat slechts een deel van de voorgenomen werkzaamheden kon worden uitgevoerd.

Van een muur van de Noordvleugel, waarvan op grond van een plattegrond uit de achttiende eeuw verondersteld werd dat deze een gebogen vorm zou hebben, werd helaas niets teruggevonden. Misschien zou een vlak, direct onder de verstoorde bovengrond op de plek waar tot 1992 de bouwketen hadden gestaan, nog iets aan het licht kunnen brengen. De aldaar nog aanwezige leidingen vormden echter een onoverkomelijke hinderpaal voor een (vluchtig) onderzoek op dat moment.

De belangrijkste doelstelling van de campagne was echter het realiseren van een zo volledig mogelijk bodemprofiel vanaf de binnenzijde van de ringmuur bij de Westtoren tot aan de uitbraaksleuf van de centrale toren. Helaas bleek het uiteindelijke resultaat teleurstellend vanwege het feit dat vrijwel geen dateerbaar vondstenmateriaal werd aangetroffen. Wanneer men begon met de bouw van de eerste fase van de ringmuur blijft aldus in het duister gehuld. Slechts indirect kan dit tijdstip, de late veertiende eeuw, worden afgeleid uit de datering van enkele scherven die in 1991 werden aangetroffen nabij de zuidoostelijke ringmuur.

De werkput tegen de Westtoren

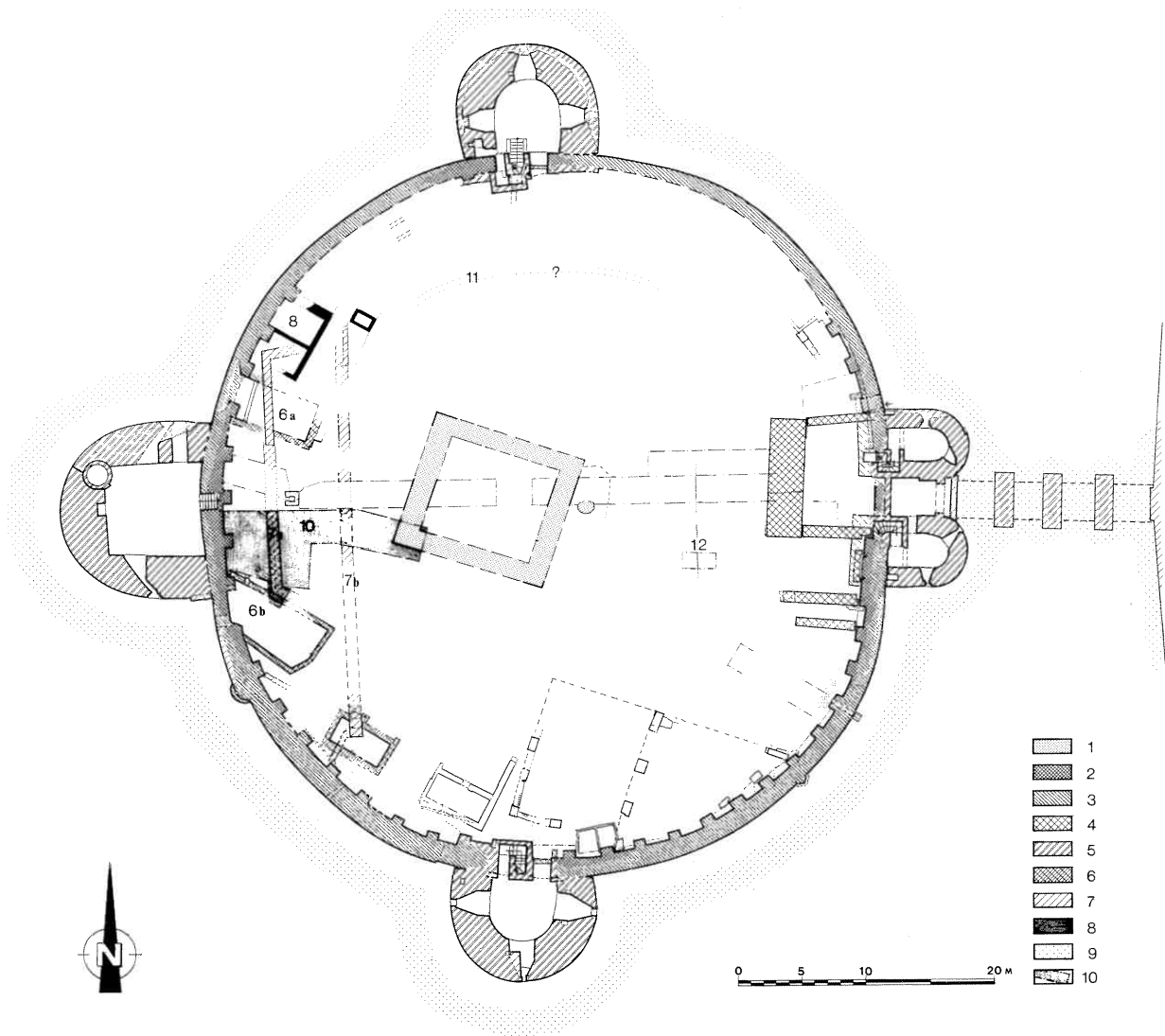
In eerste instantie werd deze in 1992 al aangelegde werkput opnieuw uitgegraven, waarna het bodemvlak kon worden bestudeerd. Daarin tekende zich duidelijk een ingraving af, noord-zuid verlopend, die correspondeerde met een in de noordelijke en de zuidelijke profielwand zichtbaar uitbraakspoor, gevuld met grof baksteenpuin en specie. (zie afb. 1; plattegrond). Nadere bestudering leidde tot de voorlopige conclusie dat we te maken hadden met de fundering van een binnenmuur van de westvleugel uit 1686.

Ten noorden van de werkput werd alleen de verstoorde bovengrond verwijderd; direct daaronder werd de fundering van genoemde muur eveneens aangetroffen, die daar zelfs nog bestond uit meerdere lagen baksteen in situ.

In zuidelijke richting kon het puinspoor van de muur worden gevolgd tot tegen de noordelijke keldermuur van de kelder ten zuidoosten van de westtoren (reeds onderzocht in 1992). Of de van oorsprong zestien-eeuwse kelder na de bouw van de Westvleugel omstreeks 1686 nog in gebruik is gebleven, kon niet met zekerheid worden vastgesteld; daarvoor was het muurwerk in later tijd te ver uitgebroken.

Vervolgens werd de werkput aanzienlijk naar het oosten verlengd en tegelijkertijd verdiept, daarbij kwam een doorgaande sleuf tot stand tot aan het uitbraakspoor van de centrale toren. Ondanks de grote diepte die in de onderzoekspuit werd bereikt, was het ondoenlijk de onderzijde van de ringmuur in het zicht te brengen. Het (grond)water kon, op straffe van instorting van de profielwanden, in een omgeving van overwegend grof zand en grind niet of nauwelijks weggepompt worden.

De zuidwesthoek van de voormalige centrale toren tekende zich duidelijk af in het bodemvlak van de werkput en kon redelijk nauwkeurig ingemeten worden. Helaas bleek het onmogelijk het uitbraakspoor ook fotografisch vast te leggen omdat prepareren van het bodemvlak vanwege het erbarmelijke weer onmogelijk was!

Afb. 1. Plattegrond.

1. centrale toren, circa 1150; 2. ringmuur, eerste fase, tweede helft 14de eeuw; 3. ringmuur, tweede fase, midden 16de eeuw;
 4. fundering ouder poortgebouw?, 15de eeuw; 5. uitspringende halfronde torens, tweede helft 16de eeuw;
 6. restanten van 16de-eeuwse kelders; 7a. fundering binnenpleinmuur van de westvleugel (1686);
 7b. fundering binnenmuur van de westvleugel (1686); 8. 19de-eeuwse bouwsels?; 9. gracht; 10. werkput (noordprofiel, zie afb. 2);
 11. mogelijk fundering van de noordvleugel (nog niet aangetoond); 12. spoor van houten schot.

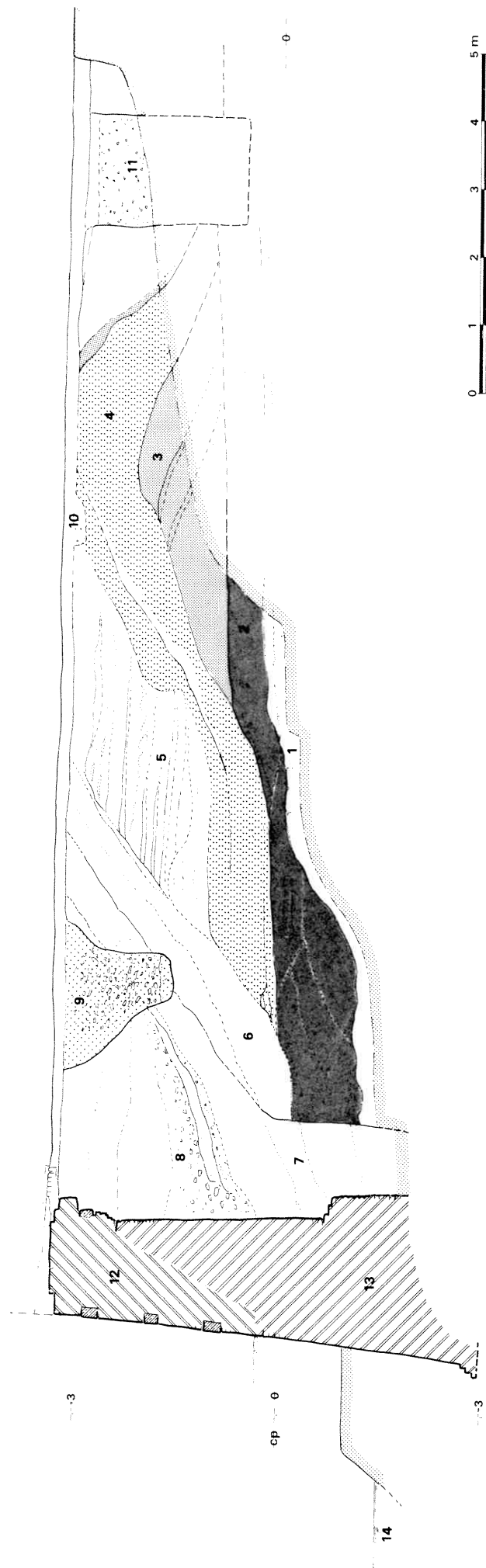
De Profielbeschrijving (zie afb. 2; profiel)

Binnen de ringmuur werden van een mogelijk oudere gracht geen duidelijke overblijfselen aangetroffen. De oorspronkelijke, bij de motte behorende, gracht zal, naar mag worden aangenomen, gelegen hebben op de zelfde plaats als de huidige.

Het maaiveld ten tijde van het begin van de bouw van het kasteel, het oorspronkelijke oppervlak, lag aan de westzijde nabij de ringmuur een halve meter lager dan dat in de oostzijde van de sleuf. In deze bodem kwam relatief veel ijzertijd-aardewerk voor. Ongeveer halverwege trad daarbij een meer sprongsgewijze daling op, min of meer corresponderend met een inzakking van de er onder liggende zandlaag, een natuurlijk rivierduin. Verder naar het westen, nabij de insteek van

de ringmuur, dook deze zandlaag nog dieper weg, mogelijk verspoeld door rivierinvloeden. Van bedding was in de twaalfde eeuw, ten tijde van de bouw, nog geen sprake.

Alvorens men met de aanleg van de motte begon, werd het bouwterrein mogelijk eerst afgeplagd, waarbij een deel van de zode werd afgestoken. Zodenstapelingen ter bescherming van de grachtkanten of het talud van de motte zijn echter niet aangetroffen. Daarna werd allereerst een pakket humeus kleiige grond opgebracht, waarschijnlijk afkomstig uit de op dat moment gegraven grachten, deze werd zodanig gestort dat er een soort ringdijk of ringwal ontstond. Daarbinnen zal men vervolgens begonnen zijn met de bouw van de centrale toren. Deze eerste heuvelaanzet begint in het onderhavige profiel juist op die plaats

Afb. 2. Het noordprofiel van de werkput (afb. 1: 10).

1. zand (rivierduin);
2. humeuze klei (maaiveld vòòr het begin van de bouw);
3. eerste ophoging, zand en humeuze klei (ringdijk);
4. voortgezette ophoging, motte (zand en klei);
5. egalisatielaagjes (heterogeen zand);
6. vette klei, deklaag talud van de motte;
7. zandige klei, insteekvulling eerste ringmuurfase;
8. mergel en baksteenpuin (insteekvulling);
9. grof baksteenpuin (fundering binnenmuur westvleugel);
10. uitbraakspoor binnenpleinmuur westvleugel (1686);
11. uitbraakleuf centrale toren (ca. 1150);
12. ringmuur, tweede fase, midden 16de eeuw;
13. ringmuur, eerste fase, tweede helft 14de eeuw;
14. gracht.

waar het oude maaiveld circa 50 cm oploopt in de richting van het centrum van de heuvel, hetgeen waarschijnlijk geen toeval is!

Gelijktijdig met het vorderen van de bouw van de centrale toren werd de heuvel verder opgehoogd met zwartbruine humeuze klei. Na het hoger optrekken van de toren is de overgebleven ruimte met een vette lichtbruine klei aangevuld. Inmiddels werd de motte, in elk geval aan de westzijde, gestaag verder verhoogd: zandige en meer kleiig humeuze lagen wisselden daarbij af. Kenmerkend is een pakket met tenminste een tiental heterogene zandlaagjes, afwisselend geel en meer grijs van kleur en merendeels horizontaal gestort. Daarmee werd de basis van de heuvel flink verbreed terwijl tevens ook een grotere hoogte kon worden bereikt. In tegenstelling tot wat tot nu toe werd aangenomen, is deze verbreding waarschijnlijk vrijwel direct tot stand gekomen, dus omstreeks het midden van de twaalfde eeuw.

Tenslotte werd een steil hellende deklaag van vette bruine klei aangebracht die wegspoelen van voornoemd zandpakket moest verhinderen; waarschijnlijk was dit oppervlak begroeid, hetgeen overigens niet waarneembaar was in het profiel. Op en deels in deze kleilaag bevond zich fijn puin en specie. In feite trad een geleidelijke overgang op naar een meer zandige laag met bouwpuin. Hiermee wordt het moment weergegeven waarbij men met de bouw van de ringmuur begon; de aanzet van de duidelijk herkenbare insteek begint vanuit deze laag.

De ringmuur is in elk geval niet in één keer tot stand gekomen. Geheel onderin is een enigszins verbreed fundament zichtbaar, geheel van baksteen met afmetingen van 26 x 13 x 6 - 6,5 cm in een verband van koppen- en strekkenlagen.

De feitelijke insteek begon ongeveer ter hoogte van het "consolidatiepeil", ruim drie meter onder het huidige maaiveld; de ingraving verloopt vanaf daar nagenoeg verticaal. De vulling bestond uit afwisselend zand met fijn grind en zand met klei, meer onderin ook grof grind. Dit pakket zal onmiddellijk na de bouw van het – naar alle waarschijnlijkheid – onderste muurdeel daar zijn gestort, noodzakelijk vanwege het uitspoelingsgevaar. De funderingssleuf moet zich deels onder het waterniveau bevonden hebben, tenzij men een zeer lage stand van de Maas heeft afgewacht.

De insteek werd allereerst aangevuld tot ongeveer 50 cm boven het consolidatiepeil, waarna de ringmuur verder werd opgetrokken; mogelijk vond dit plaats na een winterstop. Er kwam daarbij een versnijding van meer dan 30 cm breedte tot stand. Vervolgens werden geleidelijk steeds meer overkragend poeren aangebouwd; deze waren in het onderste deel van het fundament kennelijk nog niet voorzien. Het steenformaat is direct boven de versnijding nog steeds vrij

klein (kopbreedte 12-13, dikte 6 cm), doch wordt geleidelijk groter (zelfs tot 29 x 14 x 6,5 cm, meestal 27 x 13 x 6,5 cm). Het metselverband is merendeels een onregelmatig staand verband.

De reeds genoemde poeren werden verbonden met behulp van spaarbogen waarvan de aanzetten op een aantal plaatsen nog bewaard zijn gebleven.

Nadat de ringmuur een hoogte van ongeveer het huidige maaiveld had bereikt, werd de ruimte tussen heuvel en muur verder opgevuld met een vrij dikke laag zandige grond met fijn puin en specie, mogelijk afkomstig van het afgraven van de top van de heuvel (egalisatie van de motte). Een dunner pakket grijs zandig puin zou op een tijdelijk talud kunnen duiden; het is denkbaar dat de werkzaamheden aan de ringmuur enige tijd stilgelegen hebben.

Hierna volgde namelijk een sterk afwijkende opvulling: vrij grof, deels los puin, eerst vooral baksteen, dan leien en vervolgens ook veel mergel en speciebrokken. Het puin zou afkomstig kunnen zijn van bebouwing die op de motte heeft bestaan en dus voorafgaand aan het aftoppen moet zijn gesloopt.

Tenslotte is er de grootschalige verwoesting van omstreeks 1500. De puinvulling bleef ondanks het afbreken van de oude ringmuur grotendeels liggen en de vernieuwde ringmuur werd er tegenaan gebouwd, zoals duidelijk te zien was aan de baarden in het metselwerk. De vroeger geopperde mogelijkheid dat het puin juist van de verwoesting van 1500 afkomstig zou zijn, is op grond van de verschijnselen in het bodemprofiel vrijwel uit te sluiten.

Als laatste fase voor het definitieve einde in 1796 volgt de bouw van de westvleugel in 1686. In het profiel werd deze fase weerspiegeld door een zeer ondiep, nauwelijks herkenbaar uitbraakspoor op circa 10 m ten oosten van de ringmuur.

Een binnenmuur van deze westvleugel bleek echter veel dieper gefundeerd te zijn, ingegraven tot de zandige heuvelhelling. De ingraving tekende zich zeer duidelijk af en was onderin gevuld met aangestampd gruis en specie met daarop een vrij los pakket grof baksteenpuin, kennelijk bedoeld als grondverbetering. De eigenlijke muur zal ongeveer ter hoogte van het huidige maaiveld begonnen zijn; een deel ervan is enkele meters naar het noorden zelfs nog bewaard gebleven.

Conclusie

Een juiste datering van de ringmuur is en blijft problematisch. Ondanks het nauwkeurig afgraven van een deel van het grondpakket, met name van de insteekvulling, is vrijwel niets aan dateerbaar materiaal naar boven gekomen. Enkele steengoedscherven uit de puinstortlagen tegen de ringmuur wijzen in de

richting van de tweede helft van de veertiende eeuw. Uit het bodemvlak van de werkput werden, ten oosten van het muurspoor uit 1686, enkele fragmenten van een proto-steengoedkan geborgen, daterend uit de tweede helft van de dertiende eeuw. Deze zullen op het voormalige talud van de motte gelegen hebben. Het (baksteen)puin zelf wekt de indruk veertiende-eeuws te zijn, hoogstens misschien laat dertiende? Het overige vondstenmateriaal stamde in hoofdzaak uit de ijzertijd.

Voor de datering van de eerste ringmuur-fase zijn we dus aangewezen op formaat en verband van de baksteen, alsmede op de vondsten gedaan in het grondpakket nabij de ringmuur aan de zuidoostzijde. Deze dateerden in hoofdzaak uit het einde van de veertiende eeuw, doch helaas is in 1991 daar niet diep genoeg gegraven om van de insteek met het bijbehorend heuveltalud een duidelijk beeld te verkrijgen. De context is dan ook niet geheel zeker en niet direct vergelijkbaar.

Het metselverband wees in elk geval op een datering na 1300; nergens werd Vlaams verband aangetroffen. De aangetroffen steenformaten kunnen overigens gedurende de gehele veertiende eeuw voorkomen.

De aanwezigheid van een nog oudere ringmuur onder de huidige oudste fase lijkt nu wel zeer onwaarschijnlijk. Dat er mogelijk ooit een oudere (dertiende-eeuwse) ringmuur hoger op de helling heeft gestaan, kan echter niet worden uitgesloten. De burchten van Leiden en Kessel hebben nu nog een dergelijke ringmuur. Het puin tegen de binnenzijde van de Batenburgse ringmuur zou ook van de afbraak van zo'n hoger gelegen muur afkomstig kunnen zijn; aantoonbaar is dit echter niet.

Overige waarnemingen

De binnenzijde van de ringmuur kon ter hoogte van de Westtoren over een grotere lengte worden bestudeerd. Hier was goed te zien hoe men bij de herbouw in de 16de eeuw getracht heeft de oorspronkelijke ringmuur naar binnen toe te verbreden door het aanbrengen van allerlei hulpmuurtjes tussen de poeren en veel te "vlakke" boogconstructies, die dan ook prompt weer afscheurden.

Ten noorden van de in het bovenstaande besproken werkput, achter het noordwestelijke deel van de ringmuur, werden na het verwijderen van de tuingrond op diverse plaatsen overblijfselen van muren aangetroffen, meestal bestaande uit slechts enkele lagen en ongetwijfeld daterend uit verschillende perioden. Herkenbaar en dateerbaar was alleen de voortzetting van de fundering van de muur van de Westvleugel uit 1686. De eigenlijke doelstelling alhier: het bepalen van de noordelijke beëindiging van de binnenplein-

muur van de Westvleugel, werd helaas niet verwezenlijkt.

Tenslotte werd in de nabijheid van de poort nog een proefput aangelegd met als doel het noord-zuid lopende zwarte bandje te volgen dat overigens al in 1991 was ontdekt in de doorgaande oost-westsleuf, ongeveer halverwege het poortgebouw en het uitbraakspoor van de centrale toren (zie *Castellogica* 1992, pag. 286). Dit grondspoor, waarschijnlijk een overblijfsel van houten planken en kleine paaltjes, bleek uiteindelijk een lengte te hebben van tenminste 9 meter. Waarvoor deze constructie – die de functie kan hebben gehad van een tijdelijke grondkering – uiteindelijk bedoeld is geweest werd niet duidelijk; misschien ten behoeve van een poortgebouw behorend bij de centrale toren. Deze eventuele bouwplannen zijn echter nooit uitgevoerd. Een andere mogelijkheid is dat er bestaande bebouwing aanwezig was, die nog niet gesloopt kon worden op het moment dat men met de aanleg van de motte begon. Slechts de aanleg van grotere vlakken zou een antwoord op deze vragen kunnen geven.

Delft, juli 1994